



ДОСЛІДЖЕННЯ

КАРЕЛ БЕРКГОФ

«ТРУПИ В ЯРУ НАЛЕЖАЛИ ЖІНКАМ, ЧОЛОВІКАМ ТА ДІТЯМ»: ПИСЬМОВІ СВДЧЕННЯ 1941 РОКУ ПРО ВБИВСТВО У БАБИНОМУ ЯРУ*

Метою цього допису є введення в обіг важливих першоджерел щодо Бабиного Яру – двох свідчень, записаних для НКВД у 1941 р. радянськими громадянами-несвєреями, котрі перебували певний час в окупованому Києві. Хоча до цих свідчень є багато запитань,

* Стаття вперше вийшла у: *Berkhoff, Karel C. The Corpses in the Ravine Were Women, Men, and Children: Written Testimonies from 1941 on the Babi Yar Massacre // Holocaust and Genocide Studies. – 2015. – Vol. 29, no. 2 (Fall). – P. 251–274: <https://hgs.oxfordjournals.org/content/29/2/251>. Цей переклад зроблено з дозволу автора та Oxford University Press. Статтю опубліковано в авторській редакції.*

Це дослідження стало можливим завдяки стажуванню ім. Дж. Б. та Моріса С. Шапіро в ролі старшого гостьового наукового співробітника (J. V. and Maurice C. Shapiro Senior Scholar-in-Residence Fellowship) у Центрі наукових досліджень Голокосту ім. Джека, Джозефа і Мортон Манделя Меморіального музею Голокосту США. Михайло Тяглий допоміг дістати копії газети «Українське слово». Попередні версії статті презентовано на щорічній конференції «British Association for Slavonic and East European Studies» (27–29 березня 2010 р.), семінарі USHMM «Shapiro Senior Scholar Seminar» (16 березня 2011 р.); «The Southern Conference in Slavic Studies», Александрія, Вірджинія (7 квітня 2011 р.), та міжнародному семінарі «The Holocaust and the War in the USSR as Reflected in Wartime Letters and Diaries», «Яд Вашем», Єрусалим (19–20 листопада 2012 р.). Я дуже вдячний за коментарі та відгуки таким особам: Мікаелю Девіду-Фоксу (Michael David-Fox), Діані Думітру (Diana Dumitru), Кірілу Феферману (Kiril Feferman), Леоніду Фінбергу, Лорель Лефф (Laurel Leff), Юргену Матейусу (Jürgen Matthäus), Тетяні Пастушенко, Тані Пентер (Tanja Penter), Нікіті Петрову та анонімному рецензенту.

© К. Беркгоф, 2017

вони надають цілком унікальні деталі щодо вбивства київських євреїв. У статті також простежується подальше використання обох документів у звітах НКВД та радянській пресі. Ретельне зіставлення дає можливість виявити редакторські вилучення, правки та інші зміни, а в одному випадку – нехтування точністю повідомлення навіть під час складання секретного звіту НКВД для Сталіна.

* * *

Одразу після окупації Києва 19 вересня 1941 р. німецька армія, СС та поліційні сили почали планування та втілення жорстких заходів проти міських євреїв. 28 вересня, після серії потужних вибухів, спричинених радянськими мінами, окупаційна влада випустила наказ (без підпису) російською, українською та німецькою мовами до відома євреїв Києва та околиць. Згідно з наказом, «жиди» мали до 8 години ранку наступного дня прибути на перехрестя вулиць Мельникова та «Доктерівської» (правильна назва – Дегтярівської). Невиконання наказу загрожувало смертю. У наказі було помилково вказано, що перехрестя «коло кладовища»; насправді ж єврейське та християнське кладовища були далі по вулиці Мельникова. Отже, євреї рухалися спочатку до кладовищ, а потім до Бабиного Яру – великого рову поблизу. У цьому ярі євреїв розстрілювали за участі двох типів підрозділів: (1) зондеркоманди 4а – підрозділу айнцагруппи С німецької поліції безпеки та СД, доукомплектованої службовцями 3-ї роти батальйону Ваффен-СС спеціального призначення; (2) 45-го та 303-го поліційних батальйонів. Злочинці засипали тіла шаром хлорованого вапна та півметровим шаром піску й землі; потім вони змусили радянських військовополонених зарівняти поверхню¹.

У таємних оперативних звітах злочинців від 2 жовтня та 7 жовтня згадано про вбивства, але не вказано місця: «У співпраці зі штабом групи і двома командами поліційного полку “Південь”, зондеркоманда 4а стратила 29 та 30 вересня 33 771 єврея». Айнцагруппи також рапортували, що більшість місцевих неєвреїв схвально сприйняли чутки про переселення місцевих євреїв, тож

¹ Детальніше про вбивство див.: *Berkhoff, Karel C. Case Study: Babi Yar // Online Encyclopedia of Mass Violence: <http://massviolence.org/Babi-Yar>.*

владі не варто очікувати якогось громадського занепокоєння через убивства².

Із тогочасних новинних репортажів можемо уявити, як про це вбивство писали засоби масової інформації різних країн. 16 листопада 1941 р. вийшло (датоване 14 листопада) повідомлення від Єврейської телеграфної агенції (*Jewish Telegraphic Agency (JTA)*) від джерела «звідкись з Європи» про те, що «п'ятдесят дві тисячі євреїв, чоловіків, жінок та дітей, було систематично та методично убито у Києві по нацистській окупації української столиці, згідно з інформацією, отриманою сьогодні... з цілком достовірного джерела»³. Це джерело до сьогодні лишається невідомим. А згадана кількість жертв значно перевищує напрочуд точну цифру, вказану нацистськими вбивцями.

«Нью-Йорк Таймс» (*New York Times*) відмінила передплату на JTA та не повідомила новину. У той самий час радянські ЗМІ підхопили реліз Закордонної новинної агенції (*Overseas News Agency*), заснованої у 1940 році як відгалуження JTA. 19 листопада у «Правді» та «Известиях» вийшла замітка такого змісту: «Як повідомляє кореспондент агентства “Оверсіс Ньюз” з одного пункту в Європі, з достовірних джерел отримано дані, що німці у Києві стратили 52 тисячі євреїв – чоловіків, жінок та дітей*»⁴. У Радянському Союзі цю цифру певний час вважали за достовірну.

² Die “reignismeldungen UdSSR” 1941: Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion / Klaus-Michael Mallmann, Andrej Angrick, Jürgen Matthäus, Martin Cüppers (Hrsg.). – Darmstadt: WBG, 2011. – S. 615, 640, 642.

³ *JTA Daily News Bulletin* (New York). – 1941. – Т. 8, № 279, November 16. Повний текст і сканована копія оригіналу випуску доступні за: <http://www.jta.org/1941/11/16/archive/nazis-execute-52000-jews-in-kyiv-smaller-pogroms-in-other-cities>.

* Тут і далі усі джерела (за винятком уривку з «Українського слова») цитовано у перекладі з російськомовних оригіналів. Переклад максимально відтворює особливості стилю оригіналів, лише додано або змінено розділові знаки відповідно до правил української мови (*прим. пер.*).

⁴ Зверства немцев в Киеве // *Правда*. – 1941. – 19 ноября; То же // *Известия*. – 1941. – 19 ноября. Мені не вдалося дізнатися, де зберігаються копії релізів «Overseas News Agency». Щодо «New York Times» див.: *Leff Laurel. Buried by the Times: The Holocaust and America's Most Important Newspaper*. – New York: Cambridge University Press, 2005. – P. 127. Детальніше про радянські повідомлення щодо Бабиного Яру див.: *Feferman K. Soviet Jewish Stepchild: The Holocaust in the Soviet Mindset, 1941–1964*. – Saarbrücken, Germany: VDM Verlag Dr. Müller, 2009. – S. 13–18; *Зельцер А.* Тема «Євреї в Бабьєм Яру» в Советском

Пізніше під час війни радянська газета мовою їдиш «Ейнікайт» опублікувала розповідь єврея, колишнього працівника залізниці з Києва, Міхаїла (Міхла) Танклевського, котрий бачив, як євреїв під охороною вели до Бабиного Яру. Танклевській розповів, що до того він сам врятувався під час нацистських розстрілів у таборі військовополонених у районі київської Дарниці, на схід від Дніпра. Після перебування більше як півтора роки в окупованій Україні, Танклевській перейшов лінію фронту та згодом дістався до Єврейського антифашистського комітету у Куйбишеві (Самара). Там його історію записав один з працівників, а 5 квітня 1943 р. її видала «Ейнікайт». При цьому російськомовної версії видання так і не вийшло⁵. Те саме стосувалося інших (різномовних) свідчень євреїв, котрим вдалося вижити, аж до повернення Червоної армії до Києва у листопаді 1943 р.⁶

Союзе в 1941–1945 годах // Бабин Яр: Масове убивство та пам'ять про нього: Матеріали міжнародної наукової конференції 24–25 жовтня 2011 року, м. Київ / За ред. В. Нахмановича, М. Тяглою. – Київ: Український центр вивчення історії Голокосту; Громадський комітет для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру, 2012. – С. 83–100. Також див.: *Shneer D. Through Soviet Jewish Eyes: Photography, War, and the Holocaust.* – New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 2011. – Р. 87–204; *Berkhoff Karel C. Motherland in Danger: Soviet Propaganda during World War II.* – Cambridge, MA: Harvard University Press, 2012. – Р. 116–166 (щодо газет і радіо); *Hicks J. First Films of the Holocaust: Soviet Cinema and the Genocide of the Jews, 1938–1946.* – Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2012. – Р. 44–78 (про кінохроніку); *Shrayer M D. I Saw It: Ilya Selvinsky and the Legacy of Bearing Witness to the Shoah.* – Boston: Academic Studies Press, 2013 (про надруковані вірші).

⁵ *Танклевській М. Дер кієвер хурбн // Ейнікайт (Куйбишев).* – 1943. – 5 квітня, у *EHRI Online Course in Holocaust Studies*: <http://training.ehri-project.eu/b07-mikhil-tanklevski-soviet-yiddish-language-press-5-april-1943>. На передрукованій чернетці з рукописними позначками і без дати справжнє ім'я автора – С. Гордон – викреслено, а поверх написано ім'я Міхла Танклевського: «Ді кієвер шхіне» // Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), ф. 8114, оп. 1, кн. 184, л. 97–104, копія з колекції архіву при Меморіальному музеї Голокосту у Сполучених Штатах (USHMM), колекція *Jewish Antifascist Committee* (ЕАК), мікрофільм 184. Недатована версія російською з пропущеним описом попередніх розстрілів та без закінчення (яке певно не збереглося): С. Гордон, «Киевская резня» // ГАРФ, ф. 8114, оп. 1, д. 960, л. 47–47 об., копія з USHMM, колекції ЕАК, мікрофільм 242. Як зауважує Зельцер («Тема “Євреї в Бабьєм Яру”», с. 86), розповідь Танклевського з'явилася у Палестині в івритомовній газеті «Давар» 14 квітня 1943 р.

⁶ Геня Багашева та Марія Грінберг втекли з місця розстрілів, дійшли до радянської сторони та розповідали історію кільком людям, однак радянські ЗМІ часів війни жодним чином ці історії не використали. Архів USHMM, колекція Oral

Коли німців витіснили з міста, радянська політична поліція та розвідка і Надзвичайна державна комісія з розслідування німецьких злочинів склали звіти та стенограми допитів, деякі з яких таки опублікували⁷. Однак тут я хотів би проаналізувати інший тип тогочасних свідчень: письмові свідчення радянських громадян-неєвреїв, які перебували в окупованому Києві та знали про вбивство місцевих євреїв. Ці письмові свідчення (*записки*) становлять окремих вид джерел, що відрізняється від особистих листів, щоденників і свідчень-привидів на зразок розповіді Танклевського. Окрім звітів айнзацгруп і кількох українських щоденників, це перші спроби очевидців записати історію убивства у Бабиному Яру та інших злочинів нацистів проти київських євреїв.

Джерела особливого виду

Солдати Червоної армії є авторами одного з перших відомих письмових свідчень того особливого виду, про які тут ітиметься. Група офіцерів з 26-ї армії звітувала про умови в німецькому полоні, звідки їм вдалося втекти. Невідомо, чи зберігся оригінал їхньої записки, однак той факт, що вона була, підтверджується у повідомленні від 21 листопада 1941 р. до відповідального за пропаганду у Червоній армії Льва Мехліса з Політичного управління Південно-Західного фронту. Автор повідомлення, начальник 7-го відділу Політуправління фронту полковий комісар Попов, так цитує цю записку:

На окупованій території німці по-звірячому винищують єврейське населення. Коли проходили через Київ, дізналися, що 23–24 вересня 1941 р. по місту оголосили наказ, за яким вказувалося «усім євреям зібратися на єврейському кладовищі, захопити з собою дітей, усі цінні речі». Не підозрюючи нічого лихого, думаючи, що будуть ви-

History, RG-50.120.0008, «Oral history interview with Genya Batasheva, 1992 Apr. 30»: <http://collections.ushmm.org/search/catalog/irn502594>. Неопубліковані радянські звіти, які мені довелося бачити, також не згадують цих двох.

⁷ Київ у дні нацистської навали: За документами радянських спецслужб. До 60-річчя визволення України від гітлерівських загарбників: Науково-документальне видання / Ред. О. С. Лисенко та ін. – Київ; Львів: НАН України; Інститут історії України; Київська міська адміністрація; Державний архів Служби безпеки України, 2003.

селяти, єврейське населення зібралось на кладовищі. Пролунав наказ: «речі лишити на місці». Усіх, хто зібрався, погнали до найближчого рівчака та усіх розстріляли.

Російський дослідник Ф. Д. Сverdlov отримав доступ до цього документа Політичного управління в Архіві Міністерства оборони РФ у Подольську й опублікував його у збірнику 1996 р.⁸ Архів у Подольську, напевне, зберігає набагато більше подібних документів, але жодному незалежному дослідникові вони фактично не доступні.

На щастя, ми все ж маємо у доступі два оригінали записок, які подають цілком унікальні деталі щодо Бабиного Яру. Подальші звіти та статті використовували ці записки, але з редакторськими правками (вирізками, додатками та змінами). Аналізуючи ці правки, можемо простежити, як НКВД опрацьовував і передавав інформацію. Такий аналіз дає змогу припустити, що керівництво НКВД мало піклувалося про точність даних, навіть коли йшлося про інформування Сталіна; натомість, важливішими для них були інші міркування.

Два документи, досліджені вперше з часів війни у цій статті, дуже подібні між собою: обидва датовані 1941 р., написані російською мовою, збережені у колишньому Центральному партійному архіві у Києві (нині – Центральний державний архів громадських об'єднань України), де вони відкриті для науковців принаймні з 1994 р. Обидва документи друковані, з позначкою «копія», тож можемо припустити щодо рукописного характеру оригіналів, які, мабуть, втрачено. До німецької навали їхні автори працювали у міліції, а потім, як вони казали, пішли у партизани. Обидва перебували в окупованому Києві, а згодом перейшли лінію фронту. В текстах немає жодного натяку на можливе єврейське походження авторів. Обидві записки адресовані певному майору Князеву з 4-го відділу НКВД УРСР. Цим відділом із Харкова керував Тимофій Строкач, заступник голови українського НКВД, а створили його у серпні 1941 р. для координування та підтримки акцій саботажу проти ні-

⁸ Документи обвиняют: Холокост. Свидетельства Красной армии / Под ред. Ф. Д. Свердлова. – Москва: Научно-просветительный центр «Холокост», 1996. – С. 46, він цитує: Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации, ф. 32, оп. 11302, д. 37, л. 124.

мецьких окупантів і проведення розвідки по лінії фронту⁹. Ну і, зрештою, за два дні після складання обох записок на них однією особою було написано, що записки «відправлено до відділу кадрів», на першій із них уточнено, «*направлен в ОК НКВД-УССР*».

Розповідь Андрія Марьомухи та її подальше використання

Андрей Іванович Марьомуха*, молодший лейтенант міліції (рос. младший лейтенант РКМ), перебував у Києві 18 вересня 1941 р., у день, який він помилково визначає датою окупації міста німцями. З сімнадцятьма іншими він приєднався до партизанського загону під командуванням капітана Єфремова. Очевидно, загін покинув Київ 23 вересня або трохи пізніше, але до основного акту вбивства в Бабиному Яру. Текст Марьомухи має назву просто «*докладная записка*»; він склав його 15 листопада 1941 р. у невизначеному місці. Оскільки дата випереджає документ із Подольського архіву, опублікований Свердловим, то маємо найперше з відомих донесень радянської розвідки, в якому йдеться про вбивство київських євреїв¹⁰. Чотири сторінки завершує підпис біля слова «*вер-*

⁹ Бажан О. Діяльність органів держбезпеки по організації партизанського руху в початковий період Великої вітчизняної війни (за документами Галузевого архіву СБУ) // *Краєзнавство*. – 2011. – № 4. – С. 108.

* Тут і далі імена, які фігурують у цих російськомовних джерелах, подано так само в українській транскрипції з російськомовного оригіналу (*прим. пер.*).

¹⁰ «Начальнику 4-го Отдела НКВД УССР майору тов. Князеву. От члена партизанского отряда Марёмухи Андрея Ивановича, Докладная записка», 15 листопада 1941 р. // Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 22, спр. 117, арк. 1–4. Цитовано: ЦДАГОУ, ф. 62, оп. 8, спр. 66, арк. 46, 48; Н. Геєц (Из личного дела окруженцев // *Военно-исторический архив*. – 2008. – № 9 (105). – С. 164–173) публікує уривки з «Из стенограммы доклада и докладной записки члена партизанского отряда мл. лейтенанта Марёмухи Андрея Ивановича 15.11.1941» як цілісний текст без відповідних купюр. Оскільки я знайшов цю публікацію надто пізно, то не зміг дістати оригінальні документи та включити їх аналіз до цієї статті. Марьомуха у викладі Геєца взагалі не торкається Києва. З тим цікаво зауважити, що цих дев'ятьох надрукованих речень немає у документі на зберіганні у ЦДАГОУ (ф. 1, оп. 22, спр. 117, арк. 1–4). Наприклад, Марьомуха стверджує, що разом з двома іншими партизанами допоміг організувати втечу принаймні 600 військовополонених з табору у Хоролі на початку жовтня 1941 р. Коли Марьомуха, у публікації Геєца, називає своїх спільників-партизанів, написання імен часто відрізняється від документа, який бачив я. Лишається розібратися, як ці (та інші) відмінності підважують твердження Геєца щодо того, що він зберіг стиль та орфографію оригіналів документів.

но», тобто Марьомуха підтвердив, що друкована версія «правильна». Неможливо визначити, чи він самостійно написав оригінал, але цілком можливо, що його певним чином скеровували.

Більшість опису присвячено партизанським діям у Києві та околицях. За словами Марьомухі, перші накази німців до населення Києва вийшли 20 вересня, серед них вимога реєстрації для колишніх учасників Червоної армії. Невиконання наказів мало каратися смертю. Також німці почали конфіскацію товарів і худоби. Українські та єврейські *агенти провокатори* – як він їх називає – поширювали чутки про падіння Москви та інших важливих радянських міст і втечу радянського уряду до Сполучених Штатів. Марьомуха згадує, що через вибухи 18 вересня у Києві, наприклад, підрив дзвіниці у Лаврі, було поранено або вбито до 30 німців – без сумніву, це опис вибуху на старому арсеналі 20 вересня. Він також розповідає, що 22 вересня (правильна дата – 24 вересня) радянські міни знищили штаб німецької комендатури на Хрещатику, головному київському проспекті¹¹. За його даними, цей вибух убив більш ніж 70 німців. Далі, продовжує звітувати Марьомуха, окупаційна влада розпочала «безладні» масові арешти комуністів, «чекістів» (агентів НКВД) та євреїв. Арешти проводили за допомогою нової допоміжної поліції, за його словами, «дезертирів-українців», і двірників, котрих він визначає як колишніх «куркулів»¹². Євреїв арештовували як заворушників: «Німці застрелили у місті кількох євреїв та покинули їх трупи на Хрещатику, на Червоноармійській у трьох місцях та на інших вулицях Києва, зробивши напис: “розстріляні за підпал мін, піймані на місці злочину”».

Нижче Марьомуха пише, що «23 вересня ц.р. німецька поліція арештувала євреїв приблизно 100 ос. Відвели за місто Київ на саперне поле, де була глибока яма, підготовлена розстановкою мін, і туди всіх завели, і підпалили міни. Уся ця колона людей загинула там». Марьомуха, ймовірно, не бачив цього на власні очі, не маємо

¹¹ Berkhoff K. C. *Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule.* – Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press, 2004. – P. 29–30.

¹² 10 жовтня 1941 р. нова київська влада наказала керівникам будинків подати звіт про покинуту єврейську власність. Наказ міської управи м. Києва від 10 жовтня 1941 року, всім кербудам, комендантам відомчих будинків, орендарям та власникам будинків // *Українське слово* (Київ). – 1941. – 10 жовтня.

й інших підтверджень цієї події¹³. Наймасовіше убивство почалося вже після того як Марьомуха, за його словами, покинув Київ.

У звіті від 24 листопада з містечка Мілове (*Меловое*) на українсько-російському кордоні інший заступник голови українського радянського НКВД, Сергій Савченко, передав повідомлення для першого секретаря Комуністичної партії України (КПУ) Микити Хрущова від інформанта, визначеного у тексті як «Колишній начальник пункту формування партизанських загонів у Києві молодший лейтенант міліції Марімуха». Очевидно, мова йде про Марьомуху, автора звіту від 15 листопада. Згідно зі звітом Савченка (документ зберігається у колишньому архіві партії у Києві), інформант зустрівся у Києві з чоловіком на прізвище Рудченко, котрого направили з радянської території, аби поширювати партизанську активність далі на захід. Рудченко повідомив «Марімухе», що він має намір стати на облік у штабі німецької комендатури і так само мають вчинити його спільники-партизани. Отже, або Марьомуха написав ще одну записку, або надав додаткову інформацію усно¹⁴.

Записка Марьомухі від 15 листопада напевно лягла в основу статті у «Правде» від 29 листопада під заголовком «Що відбувається в Києві». У ній майор П. Степаненко – підписаний як спецкор армійської газети «Красная звезда», але, можливо, вигаданий персонаж – опублікував одне з найвідвертіших повідомлень про

¹³ Судовий патолог Герхарт Планнінг (Gerhart Panning) організував убивство радянських громадян, очевидно, євреїв, ще до середини вересня 1941 р. Він проводив експерименти у полі на околицях Житомира з використанням захоплених радянських розривних куль. Справу *Sprengmunition* розслідували під час суду над Куно Калльсеном (Kuno Callsen) та іншими убивцями. Див.: Institut für Zeitgeschichte, Archiv, Gd 01.54 (Callsen-Prozess), напр.: Band 60 (Anklage Callsen u.a. I), fols. 183–200; Preuss J, Burkhard M., Gerhart Panning (1900–1944): A German Forensic Pathologist and His Involvement in Nazi Crimes during [the] Second World War // *The American Journal of Forensic Medicine and Pathology*. 2009. – Т. 30, №. 1. – Р. 14–17. Про нацистські убивства у Бабиному Яру та навколо до 29 вересня див.: *Нахманович В.* Расстрелы и захоронения в районе Бабьего Яра во время немецкой оккупации г. Киева 1941–1943 гг. Проблемы хронологии и топографии // *Бабий Яр: человек, власть, история. Книга 1: Историческая топография. Хронология событий* / Ред. Т. Евстафьева, В. Нахманович. – Киев: Внешторгиздат Украины, 2004. – С. 94–102; також за: <http://www.kby.kiev.ua/book1/articles/mart6.html>.

¹⁴ «...Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...»: *Красные партизаны Украины 1941–1944* // Сост. А. Гогун, А. Кентий. – К.: Украинский издательский союз, 2006. – С. 23–24; цитує: ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 22, спр. 62, арк. 49–50.

Бабин Яр серед усіх, що взагалі вийшли у СРСР під час війни¹⁵. «Таких погромів [які вчинили німецькі окупанти Києва. – К. Б.] історія ще не знала, – пише автор. – Прекрасний наш Київ став одною величезною фашистською катівнею. День та ніч звірі-німці винищують тут тисячі ні в чому не повинних, беззахисних людей». Кореспондент поговорив із двома втікачами – мешканцями міста. Одного з них, єврея-лейтенанта армії на прізвище Кожарській, він цитує: «Пробираючись з тилу до наших частин, я був в Києві. Тут по вулиці Кірова, дім н. 47, проживала моя родина – дружина, троє дітей, батько й мати. Я піднявся до квартири. Усе тут було перебите й розграбоване. Сусідка сказала мені, що їх розстріляно на Лук'янівському кладовищі; вона плакала, а я не міг, я скам'янів».

На відміну від Марьомухі, кореспондент Степаненко схвалює поведінку двірників: фашисти «зібрали усіх двірників та спробували випитати в них прізвища радянських активістів», але «провокація» провалилася. Цей епізод не підтверджено жодними свідченнями.

Тоді «Степаненко» розлого цитує іншого свідка, такого собі продавця м'ясної лавки Марімова. «Марімов» каже, що він не знатиме спокою, допоки не буде убито усіх до єдиного німецьких загарбників – вислів, що віддано імітує промову до дня Жовтневої революції, виголошену Сталініним на початку листопада. Слова, приписані Марімову, дають змогу припустити, що він є літературним втіленням Марьомухі. У Києві Марімов «проходив повз розпухлі трупи вбитих». Коли радянський месник підірвав штаб німецької комендатури, убивши понад сто сімдесят офіцерів та «агентів гестапо», німецька помста впала на випадкових громадян:

Захопили перших, хто трапився їм на очі, сто перехожих та відвели їх на Саперне поле. Тут вже було зарито й заміновано велику яму. Німці загнали в неї сто нещасних людей і підірвали їх. Товариш Марімов перебував у цей час у свого знайомого Васілія Конюшенко, котрий проживав недалеко від Саперного поля, за Печерськом. Діти Конюшенко, 11-річний Гріша та 9-річний Валя, побачивши колону радянських громадян в оточенні німецького караулу, пішли за нею. Вони бачили, як убивали наших людей, як разом із землею летіли навсібіч одірвані руки та ноги, як фашисти сміялися з того. Вони

¹⁵ Майор П. Степаненко на Юго-Западном фронте («Красная звезда»); Что происходит в Киеве (от специального корреспондента «Красной звезды» // *Правда*. – 1941. – 29 ноября.

бачили ще одну групу киян, приблизно 30-40 осіб, котру пригнали інші солдати. Цих людей змушували збирати до ями шматки тіл, які розлетілися на всі боки. Коли вони закінчили свою роботу, їх також розстріляли.

Цей уривок нагадує текст Марьомухі з тією відмінністю, що тепер про єврейське походження жертв не згадується. Натомість, у відомому звіті Марьомухі немає згадки про радість убивць та дітей-свідків. Мені невідомі жодні інші документи, в яких би згадувалися прізвища Кожарського або Марімова; немає й архівних записів щодо статті у «Правде». Відповідно, можна припустити, що редактори «Правди» використали відому записку Марьомухі, доопрацювавши її, як вважали за потрібне.

Свідчення Алексея Попова

Друге повідомлення для розвідки склав 4 грудня 1941 р. ще один колишній міліціонер; у ньому написано значно більше про Бабин Яр, ніж у *записці* Марьомухі або створеній на її основі статті у «Правде». Воно складається з 12 друкованих сторінок під заголовком «*Объяснительная записка*».

У записці бачимо певні невідповідності синтаксису та орфографії, наприклад: *трупны* замість *трупы* (трупи) та *в лагери* замість *в лагере* (певно вплив української мови). Автор записки дуже детально описує ситуацію у Києві та нацистські розстріли у місті¹⁶. До німецького вторгнення Алексей Нікітовіч Попов служив офіцером міліції (Опер[у]полномоченный УРО) в Ротмістрівському районі Київської області (сьогодні це Смілянський район Черкаської області, південніше Києва). Згідно зі звітом, він та інші офіцери районної міліції перейшли у партизани на третій тиждень липня 1941 р. 17 вересня 1941 р., за два дні до німецької окупації міста, група прибула до Києва.

Попов пише, що 10 жовтня він рухався у колоні з 250 в'язнів, котрі мали збирати дрова для табору полонених. На тротуарі стояли жінки та давали їм сухарі. Попов відступив убік і, скористав-

¹⁶ «Зам[естителю] нач[ачальника] 4-го Отдела НКВД УССР майору тов. Князеву. От партизана Попова Алексея Никитовича, Объяснительная записка», 4 грудня 1941 р. // ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 22, спр. 118, арк. 19–30.

шись відсутністю охоронця, змішався з натовпом – або принаймні так він стверджує. Він покинув місто, прикидаючись супутником однієї жінки. Потім Попов пройшов через малі села, місцеві переправили його через Дніпро. Рухаючись далі на схід, Попов наприкінці листопада дістався частин Червоної армії біля Курська і 4 грудня склав свою записку.

Попов свідчить: «Німці над євреями знущаються так, що я ще ніколи не чув про такі знущання». Він наводить велику цифру убитих у Києві євреїв – 80 тисяч. А також описує, як євреїв з місця збору виводили до місця вбивства, та каже, що його самого змушували ховати вбитих євреїв у могилах у Бабиному Яру або поблизу. Відповідно, через два місяці після убивства київських євреїв Попов став першим радянським інформантом, котрий згадав про цю подію та назвав місце смерті – Бабин Яр.

Попов стверджує, що його арештували прямо на вулиці 22 вересня 1941 р. Спершу його забрали до німецької комендатури, а потім замкнули у кінотеатрі разом із групою з приблизно 250 інших ув'язнених. Він знищив усі свої документи, щоб не лишити натяків на власну особу, трудову діяльність, військову службу або партійне членство. Пізніше групу відконвоювали до нового німецького табору на вулиці Керосинній (сьогодні – Шолуденка), де вже було багато в'язнів-червоноармійців. Ув'язнених вишикували та розпочали шукати євреїв:

Перекладач вийшов наперед і закричав: євреї, всі виходьте наперед. З вилаштуваних колон наперед почали виходити боязко євреї. Один німецький офіцер палицею бив євреїв без жодної причини. Один єврей не виходив зі строю, казав, що він українець. Німецький офіцер підскочив до єврея, витягнув шашку та кінцем шашки штрикнув у зад єврея, єврей вискочив наперед. Усіх євреїв вийшло наперед осіб 15. Німці роздягнули їх до спідньої білизни і погнали з табору, б'ючи палицями. Куди їх погнали, я не знаю.

Увечері Попова та інших в'язнів у цивільному одязі перевели до табору через дорогу. Там його тримали 18 днів і ночей, до 10 жовтня. Він зазначає, що за увесь цей час його жодного разу не допитували.

Кілька разів із міста приводили нових полонених: «Щойно приганяють знову полонених, то перекладачі викликають євреїв, б'ють

направлен блок
мг

19 89
57
Копія.

ЗАМ. НАЧ. 4-го ОТДЕЛА НКВД УССР
И А Д О Р У
тов. КНЯЗЕВУ.

От партизана - ПОПОВА
Алексея Никитовича.

6/11

ОБЪЯСНИТЕЛЬНАЯ ЗАПИСКА.

Я ПОПОВ Алексей Никитович работал в Ротмистровском районе Опер полномоченным ЯРО Ротмистровского района Киевской области.

Перед оккупацией немцами нашего района был организован партизанский отряд в нашем районе из числа коммунистов и беспартийных.

В тот-же отряд вошел весь состав нашего РОМ НКВД. Командиром отряда был назначен Зам. Пред. РИКа тов. НАСАЕНКО. Люди в отряде точно я не знаю сколько было, но примерно человек 35 или 40.

В отряде я знаю следующих людей: Нач. РОМ НКВД ЛУКОВСКОГО, паспортиста - НАСАЕНКО, милиционеров - ДИЖАКО, КОНОНИЧ, ПУГАЧ, уборщицу РОМ - ГАБРИЛЕНКО, секретаря РК АП/Б/У - СМРОТОВА, 2-го секретаря РОДИНУ, - Нач. автоколонны личность знаю, но фамилия забыл, также и других позвонил фамилии.

По решению Райкома партии наш отряд должен соединиться с отрядом Смелянского района т.к. у нас много людей в нашем районе была лесная площадь, где он мог скрываться партизанский отряд.

21 Июля в наш район вступили немецкие войска. Наш партизанский отряд вышел в г. Смела Киевской области, расположенный от нашего района в 18 км. В г. Смела я вошел в Горком партии, где произошло совещания работников Горкома и Райкома по организации об"единенного партизанского отряда. Лица которые были на совещании для меня были не знакомы, их было человек 8, в том числе и наш секретарь Райкома партии СМРОТОВ. От совещания я узнал, о том, что к Смелянскому партизанскому отряду присоединился партизанский отряд района им. Петровского Киевской области но в каком количестве не знаю.

На совещании был назначен командующим об"единенным партизанским отрядом Нач. Смелянского РОМ НКВД т. СТАХОВСКИЙ, которого личность я хорошо знаю. На том же совещании был избран военный совет партизанского отряда, членами которого были секретари Райкомов партии им. Петровского, Ротмистровского и Смелянского, и пред. военного совета секретарь Смелянского Горкома партии, личности секретаря Горкома и Райкома партии Смелянским, и им. Петровского я совсем не знал.

Перша сторінка письмового свідчення Алексея Попова.
Документ зберігається у ЦДАГОУ

їх, роздягають до спідньої білизни та відгонять з табору, але куди виводять – не знаю». В суботу, 27 вересня або 4 жовтня, привели велику групу євреїв – чоловіків і жінок; їх протримали в ув'язненні до понеділка. З опису Попова:

Наприкінці вересня місяця, або на початку жовтня, з м. Києва пригнали німці не менш як 500 осіб євреїв, побитих усіх та голих чоловіків в одних трусах, а жінок у нагільних сорочках. Усі євреї у крові з пораненнями на головах і тілі. Пригнані євреї були в суботу і покладені на сиру землю під парканом сирого табору. Вони пролежали ніч, а на другий день був вихідний день, неділя, німці не працювали, і тільки на третій день німці погнали євреїв розстрілювати.

Це означає, що маємо свідчення про групу євреїв, котрих розстріляли з усіма іншими у перший день убивства 29 вересня, або ж про групу розстріляних на тиждень пізніше. Видається, що в цьому уривку особисті спостереження розширені за рахунок інформації від інших в'язнів. Попов пише, що ув'язнені-кияни дізналися від дружин, що зібраних євреїв мають розстріляти. Фотодокази підтверджують таку можливість. На початку жовтня 1941 р. німецький фотограф-пропагандист 6-ї армії Йоганнес Хьоле фотографував у Києві та поблизу і лишив фото собі. На двох із цих кольорових знімків бачимо, як жінки чекають біля табору на Керосинній¹⁷.

¹⁷ Див. док-ти № 17 і 18 у: Бабий Яр: человек, власть, история. Книга 1. – С. 168–169; а також: http://www.kby.kiev.ua/book1/illustrations/photo/thumbnails_color.html. Уся серія під назвою «The Babi Yar Album» з підписами англійською мовою доступна за: <http://www.deathcamps.org/occupation/byalbum/list01.html>. На початку 1950-х вдова Хьоле продала негативи. У 1961 р. один адвокат купив їх у рамках кримінального розслідування. У 2000 р. Гамбурзький інститут соціальних досліджень купив оригінальну фотоплівку. Фото та їх аналіз див. у: Малаков Дмитро. Київ у 1939–1945 рр.: Фотоальбом. – Київ: Кий, 2005. – С. 166–69; Малаков Д. Киев и Бабий Яр на немецкой фотопленке осени 1941 года // Бабий Яр: человек, власть, история. Книга 1, а також: <http://www.kby.kiev.ua/book1/articles/art33.html>. За поясненням Малакова, вулиця Керосинна сьогодні має назву Шолуденка, вона перетинала вулицю Лагерну на місці сучасної вулиці маршала Рибалка. Жінки-жертви не були єврейками, всупереч підпису до фото у фотоархіві Яд Вашем. Див.: <http://collections1.yadvashem.org/search.asp?lang=ENG&tsv=7>; пошук фото за «photo item ID 4042377» («Бабин Яр. Місцеві колаборанти ведуть єврейських жінок до місця вбивства, 10/1941») та фото 4042373 («Бабин Яр, Україна, єврейські жінки, котрих зігнали місцеві колаборанти, жовтень 1941 р.»).

Шість днів ув'язнені не отримували питної води, поки не було відновлено центральне водопостачання. Коли вони знайшли у підвалі забруднену технічну воду та кинулися туди пити, охоронець відкрив вогонь, поранивши трьох. Раз на день давали щось їстівне – завжди замало, тому в'язні билися між собою за їжу під ударами охоронців. Кожного дня траплялися голодні смерті. Їх виводили з табору до важкої праці, по дорозі десятки намагалися дотягнутися до жінок, котрі роздавали сухарі, але охоронці за це били та штрикали багнетами. Кілька разів із машини через гучномовець обіцяли миттєве звільнення кожному, хто розкриє місце знаходження партизанів або заміновані місця. Лише кілька ув'язнених пристали на оголошення. Розповідь Попова про табір на Керосинній важлива ще й тому, що про нього майже немає згадок у джерелах¹⁸.

Цікаво, що у свідченні не згадано про випадки обіцяної винагороди за видачу євреїв. Можливо, німецька влада вважала таку співпрацю недостатнім приводом для звільнення в'язнів. Або ж Попов вважав таку згадку недоречною. Це враження підсилюється його непевним описом «Українського слова» – газети, яку у Києві видавала Організація українських націоналістів (ОУН, точніше, активісти ОУН Мельника, так звані «мельниківці»). Попов пише, що в'язні табору мали доступ до цієї газети. Хоча він особисто «цю газету не читав», він таки «чув виступ одного письменника, прізвище якого не пам'ятаю. Він написав статтю [в “Українському слові”], у якій описує, як Україну більше 20 років пригноблювали більшовики, а німці український народ звільнили». Далі він зазначає: «В чому виражалось гноблення українського народу більшовиками та від чого німці звільнили його, я з статті нічого не зміг зрозуміти». Тут Попов, певно, має на увазі радикально антисемітську статтю такого собі «Р.Р.», випущену 2 жовтня, лише через кілька днів після убивств у Бабиному Яру. Під заголовком «Найбільший ворог народу – жид!» ідеться про 23 роки «єврейського

¹⁸ Інший опис табору на Керосинній бачимо у: Худяков Ф.Ф. Прожитое и пережитое. – Киев: А+С. Издательский дом А.С.С., 2005. – С. 320–325. Тетяна Пастушенко досліджувала селекції та убивства радянських військовополонених євреїв: Пастушенко Т. Киевское окружение и уничтожение военнопленных евреев: топография Холокоста // СССР во Второй мировой войне. Оккупация. Холокост. Сталинизм / Ред. О. Будницкий и Л. Волкова. – Москва: РОССПЭН, 2014. – С. 98–111.

панування»: «Знайшлася сила, яка зірвала їхні пляни, яка помстить ті гетакомби жертв жидівського панування! Вся Європа бореться тепер з цією небезпекою. Жиди не мали милосердя. Нехай же тепер і вони не сподіваються його»¹⁹. У записці Попов жодним чином не згадує про антисемітську складову статті.

З посиланням на інших в'язнів Попов пише, що «вбито євреїв по Києву 80 000 осіб». Він додає, що «маса полонених» розказували йому про великий розстріл, очевидно, у Бабиному Яру:

Я також чув у таборі від маси полонених, що по місту Києву німці наприкінці вересня вивісили накази, в котрих написано: усім євреям з'явитися на єврейське кладовище, захопивши з собою цінні речі та гроші. Євреї вважали, що німці їх будуть виселяти, і сім'ями з'явилися з майном на кладовище, з деякими євреями з'явилися і росіяни, проводити їх. Німці на кладовищі захопили усіх євреїв та росіян, котрі проводжали знайомих євреїв, загнали у яр та всіх розстріляли.

Час від часу Попова виводили з табору. Він зазначає, що приблизно 25 вересня – через три дні після арешту – почалися вибухи на Хрещатику. (Насправді основна хвиля вибухів пройшла 24 вересня). Вони спричинили пожежу, яка тривала щонайменше три доби. Далі він пише, що десь 29 вересня його та інших в'язнів вивезли машиною на якісь «роботи»; тоді вони побачили зруйновані будівлі у центрі міста. «Коли ми повернулися з роботи, то теж серед вулиці Хрещатик валялося 5 людських трупів розстріляних євреїв у калюжах крові». Які саме роботи вони мусили виконувати, в цьому уривку не уточнено. Однак є довший абзац з описом поїздки до яру:

Наприкінці вересня, не пам'ятаю, якого числа, годині о 12 дня нас, полонених, у кількості не менше 200 ос. під посиленням конвоєм німці погнали на роботу. Виходячи з міста, на вулиці ми побачили ярус верхнього одягу довжиною на 100 метрів та різні дрібні меблі серед одягу, а також і продукти, а трохи далі купи паспортів на дорозі, не менше як 1000 шт. За містом нас погнали до глибокого яру, понад краєм якого лежало ще стільки само одягу, як і на вулиці, й ва-

¹⁹ Р.Р. Найбільший ворог народу – жид! // *Українське слово* (Київ). – 1941. – 2 жовтня.

лялися паспорти і документи з наклеєними фотокартками євреїв. Нас загнали до яру, на дні якого навалено трупів людей не менше 1000 ос. і трохи присипані піском, в деяких з піску стирчали кінцівки рук та ніг. Одяг понад яром був чоловічий, жіночий та дитячий, з чого можна вважати, що трупи у яру належали жінкам, чоловікам та дітям.

Зі свідчення можемо припустити, що описане відбувалося 29 вересня, а Попов побачив наслідки першого дня вбивства у Бабиному Яру. Він згадує про єврейський цвинтар, але не пише про Лук'янівку. Трохи далі у документі читаємо: «Яр, де я з полоненими з ін. закопував євреїв, забув, як називається, чи то Бабин, чи то Тітчин»*.

Це «поховання» – а насправді зарівнювання масової могили – підтверджено й іншими джерелами. У грудні 1945 р. українець Микола Соколов під час допиту в НКВД згадував, що в жовтні 1941 р. його і майже три сотні інших в'язнів із табору на Керосинній відвезли до Бабиного Яру. Там вони побачили не лише купи фотографій, паспортів та одягу, а й «розстріляних радянських громадян», присипаних шаром ґрунту. Ув'язненим наказали засипати ями²⁰. На кількох жовтневих фотографіях Йоганнеса Хьоле бачимо радянських військовополонених, котрих есесівці примушують зарівнювати засипану масову могилу у Бабиному Яру (див. фото)²¹.

* «Бабин» означає «старої жінки» або «бабусі», а «Тітчин» походить від слова «тітка».

²⁰ Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 5, спр. 55663, т. 17, арк. 8–10, цитовано у: *Бабий Яр: человек, власть, история. Книга 1.* – С. 273–274. Також див.: *Малаков Д.* Киев и Бабий Яр... – С. 168; *Євстаф'єва Т.* Трагедія Бабиного Яру у 1941–1944 рр. (за документами Галузевого державного архіву Служби безпеки України) // *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.* – 2004. – № 22. – С. 359.

²¹ Опубліковано в: *Малаков Д.* Київ 1939–1945. – С. 209–211; див. док-ти № 14–16 у: *Бабий Яр: человек, власть, история. Книга 1.* – С. 168–169, а також: <http://www.kby.kiev.ua/book1/illustrations/photo/color.html>. Про радянських полонених у Бабиному Яру також згадано у: *Малаков Д.* Київ 1939–1945. – С. 213. Щодо усієї серії знімків див.: *Малаков Д.* Киев и Бабий Яр... – С. 164–170. Станом на 2013 р. Яд Вашем неправильно атрибутував фото з жінками як таке, що зображає «німецьких поліцейських, котрі наглядають за радянськими військовополоненими, які екзгумують тіла убитих у жовтні 1941 р., сфотографовано у 1943 р.». Саме фото також подано у дзеркальному відображенні. Нещодавно підпис було змінено на «Бабин Яр, Україна, німецькі солдати наглядають за радянськими військовополоненими, які засипають масову могилу, жовтень



Есесівці охороняють приблизно сотню радянських військовополонених, котрі зарівнюють землю в Бабиному Яру на початку жовтня 1941 р. Грунт частково покриває дерева та кущі, вирвані вибухом після того, як німецькі сапери (війнні інженери) підірвали схили.
Джерело: USHMM, копірайт Hamburger Institut für Sozialforschung

Коли Попов доходить у записці до опису масового убивства в протитанковому рову, певно також у Києві, читаємо про неймовірні жахіття. Детальний опис подій зі слів іншого в'язня-утікача створює образ п'яних німців, котрі розстрілюють кількасот євреїв і примушують неєврейських в'язнів засипати тіла. Попов пише:

1941 р.», однак у коментарі на веб-сторінці йдеться про «німецьких поліцейських, котрі наглядають за місцевими, які, можливо, засипають масову могилу». Пошукуфотоархіві: <http://collections1.yadvashem.org/search.asp?lang=ENG&rsvr=7> за фото ID 4042369.

Крім того, мені один полонений, котрий з іншого табору втік та йшов додому, розказував, що з їх табору теж ганяли німці закопувати євреїв, і коли пригнали в поле до протитанкового рову, то там стояло півголих та побитих євреїв різного віку не менше як 700 чол. Німці попередили полонених про те, що вони будуть у рову розстрілювати євреїв, а хто з полонених буде боятися, то розстріляють і його; після чого розпочали розстріл. Розстрілювали так: над ровом стоять євреї у строю, чоловіки, жінки та діти. Німці відраховують людей 50 та змушують у рову лягати обличчям донизу. Автоматники з автоматів розстрілюють їх. Розстрілявши одну партію, вони виходять з рову та починають пити вино, а полонених змушують засипати землею трупи, хоча трупи ще рухаються. Засипавши трохи зверху трупи землею, німці відраховують іншу партію євреїв і так само кладуть на трупи обличчям донизу. Таким чином розстріляли усіх євреїв. З розстріляної однієї партії, вже засипаної землею, піднявся хлопчик років 12-ти, весь скривавлений. Він протирав очі від бруду з кров'ю та кричав: «Дядьку, я не єврей, не вбивай мене». Німець це побачив, підскочив з автоматом і в очі розстріляв хлопчика.

Не виключено, що Попов особисто був свідком описаного, але вигдав підставну особу, аби дистанціюватися від подій. Він міг боятися, що радянські органи влади сприймуть його присутність на місці вбивства – хай навіть і під загрозою смерті – як доказ провини. Далі ми побачимо, що деякі радянські звіти, основані на свідченні Попова, й справді викреслили полонених з опису страги.

Використання свідчення Попова у радянській пресі

Цитати зі свідчення Попова з'явилися в газетній статті менше ніж за тиждень після його запису. 10 грудня 1941 р. «Комсомольская правда», щоденна газета Союзу комуністичної молоді, опублікувала статтю під заголовком «Нечувані злочиння фашистів у Києві»²². Її розділ «Жахи концтабору на Керосиновій вулиці» більшою частиною базується на свідченні Попова. Про те, що Попов був партизаном, у статті не згадано; там він лиш «громадянин, котрому вдалося звідти втекти». Але при цьому названо його справжнє ім'я: «Алексей Нікітич Попов». Таку неочікувану правдивість

²² Политрук Д. Новолянский. Неслыханные злодеяния фашистов в Киеве // Комсомольская правда. – 1941. – 10 декабря.

можна пояснити тим фактом, що не було чітких рекомендацій щодо цензури для окупованих територій²³.



Дві жінки, одна з дитиною, говорять до есесівця у Бабиному Яру. Радянські військовополонені спостерігають. Можливо, жінки розпитували про долю зниклих родичів.
Джерело: USHMM, копірайт Hamburger Institut für Sozialforschung

Порівняння записки Попова та статті виявляє значні розбіжності. У тексті із «Комсомольської правди» не згадано той факт, що в'язнів у цивільному перевели до іншого табору через дорогу. Попов писав: «В жовтні місяці, у перших числах, дружина одного полоненого киянина принесла передачу чоловікові та кликала його через паркан, вартовий німець з кулемету розстріляв її». Газетна стаття передає цей епізод таким чином: «2 жовтня літня жінка-киянка принесла до табору передачу – трохи сухарів. Вартовий розстріляв її з кулемету. Падаючи, вона випустила сухарі на тротуар. Німецький єфрейтор швидко підібрав їх і сховав до кишені». Отже, не згадано про подружній зв'язок, вказано конкретну дату, а німці виглядають ще більш корисливими та жорстокими.

²³ Найпершу з відомих рекомендацій цензури, яка забороняла називати імена радянських військових, якщо в них є родичі на окупованій території, датовано травнем 1944 р. Найпершу з відомих рекомендацій щодо партизанів – початком 1942 р. *Berkhoff K.C. Motherland in Danger.* – P. 61, 228–229.

У газетній статті громадянин Попов згадує, що до табору «кожен день» прибували нові в'язні-цивільні. Їх підозрювали у «належності до партії, до комсомолу, членстві у суспільних та добровільних спільнотах. Тут таки їх роздягали та уводили на розстріл». У цій версії особа, котра наказує єврейським арештантам вийти з шеренги, – не перекладач, а «чиновник гестапо». Хоча у документі від 4 грудня зазначено: «Один єврей не виходив зі строю, казав, що він українець», у цій версії бачимо більше деталей: ідеться про чоловіка на ім'я Ніколай Ступак, сторожа у ремісничому училищі. Німець ходить повз в'язнів і наказує «тим, хто йому не сподобався», вийти з шеренги. Серед обраних «багато росіян та українців» – тобто неєвреїв. Автор статті у «Комсомольской правде», очевидно, намагається донести до читачів, що євреї були не єдиною мішенню цих переслідувань. Більше того, субота, коли щонайменше п'ятсот чоловіків і жінок євреїв приводять у табір, перетворюється на конкретний день – 4 жовтня, а жертви – на просто «чоловіків і жінок». Таким чином стаття підкреслює долю жертв неєвреїв та ігнорує антисемітизм – головну рушійну силу знущань і вбивств.

Єврейське походження жертв повністю проігноровано у другій частині статті – «Масові звірячі розстріли на околицях міста». Там цитовано такого собі «громадянина А.Н., котрий втік із міста». Напевно, це знову наш Алексей Нікітовіч. На відміну від автора записки, «А.Н.» із газетної статті впевнений, що місце подій – Бабин Яр: «Зранку німці розділили нас, арештованих, на групи та оголосили, що поведуть на роботу. У нашій групі було 200 осіб. Нас повели на околицю міста, до яру, відомого у Києві під назвою Бабин Яр». Саме у цій цитаті назва «Бабин Яр» уперше з'явилася у радянській пресі часів війни²⁴.

Кількість трупів, що їх побачив А.Н., якимось чином зростає до «кількох тисяч». Завдання, яке свідок мав виконувати, також обростає додатковими деталями, порівняно із запискою Попова. Його та інших ув'язнених змушували засипати ще відкриті могили: «На краю яру лежали величезні купи ношеного одягу, висотою у 2 метри,

²⁴ Отже, Давід Ортенберг, колишній редактор газети Червоної армії «Красная звезда», помиляється, коли віддає цю першість Іллі Еренбургу. Див.: *Ортенберг Д.* Сталин, Щербаков, Мехлис и другие. – Москва: МВД России, 1995. – С. 61, цитовано: *Эренбург И.* Киев // *Красная звезда.* 1942. – 27 сентября, передруковано у: *Эренбург И.* Война (апрель 1942 – март 1943). – Москва: Огиз [и] Госуд. изд. худож. литературы, 1943. – С. 138–140.

купи паспортів та посвідчень. Це були одяг та документи розстріляних у цьому яру. Було багато жіночого та чоловічого одягу. В яру, до якого нас загнали, лежало кілька тисяч півголих трупів – чоловіків, жінок та дітей. Вони були ледь-ледь присипані піском. З піску стирчали руки, ноги й тіла. Нам наказали закопувати цю величезну й страшну могилу».

Другий розділ статті цитує й «іншого свідка»: у записці Попова він фігурує як інший в'язень-утікач, але, на мою думку, він міг бути вигаданим *альтер его*. Цитата описує убивства в протитанковому рову, зокрема, і смерть хлопчика:

У супроводі сильного караулу нас погнали закопувати розстріляних на околицю міста. Біля протитанкового рову стояла колона півголих чоловіків та жінок – не менше як 700 людей. Багато з них були побиті до крові. Гестапівці відрахували з колони 50 осіб, вивели до рову та змусили лягати обличчям донизу. Потім до рову спустилися німецькі автоматники та розстріляли усіх лежачих, простреливши кілька разів голови та тулуби жертв з автоматів. Автоматники після цієї розправи виходили з рову та пили приготоване для них вино. Нас змусили засипати убитих землею. Тоді відрахували наступну партію у 50 людей та поклали їх на трупи обличчям донизу. Знову автоматники ходили у рів та розстрілювали лежачих. З однієї групи розстріляних, вже засипаних землею, піднявся хлопчик років 12-ти, весь скривавлений. Він протер очі від бруду з кров'ю та закричав. До нього підбіг німець та вистрілив з автомата впритул, прямо в очі. Розстріл тривав увесь день. 15 або 16 разів німці відраховували, заганяли до рову групи по 50 людей. Землею засипали не лише трупи, а й тих, хто ще рухався.

Тут знову з'являються нові деталі порівняно з оригіналом записки: страта триває весь день, а німці відраховують п'ятнадцять або шістнадцять разів²⁵.

Третій розділ, «Тисячі шибениць», та завершальний абзац не містять жодних посилань на джерело або свідків. Руйнування бу-

²⁵ Історія про дитину, котра піднімається під час убивства у Бабиному Яру, з'являється також у Іллі Еренбурга на початку 1944 р., хоча там фігурує дівчинка. Невідомо, чи Еренбург користувався якимось джерелом, чи власною уявою. Див. його статті «Народоубийць» та «Народ на війне», обидві перевидані у: *Еренбург И. Война (апрель 1943 – март 1944)*. – Москва: Огиз [и] Госуд. изд. худож. литературы, 1944. – С. 138, 410.

динків радянською владою представлено як акт помсти за німецькі злочини – дзеркальне відображення реальної черговості подій. Проте найбільше дивує мотив, приписаний київським євреям та іншим, котрі зібралися у відповідь на німецький наказ, що «пропонував усім євреям» зібратися для «евакуації»: вони «зраділи можливості піти з кривавого пекла». Ба більше: «Багато росіян та українців видавали себе за євреїв, аби лишень вирватися з Києва».

Згідно зі статтею, «фашисти» або «німці» нищили «мирних мешканців», наприклад, «підривають людей мінами на Саперній вулиці». Ця деталь значно спотворює згадку про саперне поле зі свідчення Марьомухі. Окупанти «розстрілюють на Лук'янівському кладовищі та ще у десятках місць». На відміну від решти статті, назва «Бабин Яр» тут не з'являється; стверджується, що вбивства сталися на кладовищі: «Усіх, хто прибув на Лук'янівку, відводили на кладовище неподалік і там розстрілювали». У заключному реченні статті додано, що «у друзі вже повідомлялося про те, що німці знищили 52 000 мирних громадян Києва. Зараз ця цифра значно зросла».

Отже, бачимо, що в газеті подано більше деталей щодо дат і місць, Попова згадано за його повним іменем, але свідчення його порізано і частково приписано іншому свідкові.

Звіти Сталіну

4 грудня 1941 р., того самого дня, коли записку Попова надрукували та відіслали до українського НКВД, заступник голови цієї агенції Савченко вислав Хрущову «Спеціальне повідомлення про ситуацію у м. Києві після окупації його противником». Він уточнював, що звіт складено на основі «агентурних даних». Через три дні Хрущов передав документ Сталіну²⁶. Цей документ – сьогодні він зберігається в Архіві Президента Російської федерації – є першим звітом радянської розвідки про Бабин Яр, про який відомо, що Сталін його одержав.

²⁶ Савченко, зам. НКВД УССР к Н.С. Хрущеву, секретарю ЦК КП(б)У, «Специальное сообщение о положении в гор. Киеве после оккупации его противником», 4 декабря 1941 г. // Архив Президента Российской Федерации, ф. 3, оп. 50, д. 464, лл. 6–21; надруковано у: В полицию принимаются только украинцы // Документы русской истории. Приложение к российскому историко-публицистическому журналу «Родина». – 1995. – № 3 (16). – С. 137–142.

У звіті Савченко згадує про табір для радянських військовополонених і євреїв на Керосинній вулиці, а також про вибухи 24 вересня та розпушені німцями чутки, що це справа рук євреїв. Далі читаємо:

28 вересня ц.р. по місту було розвішано оголошення щодо явки 29 вересня, до 8 години ранку, усього єврейського населення на Лук'янівський цвинтар. Євреї повинні були мати при собі документи, цінні речі та теплий одяг. За невиконання цього розпорядження – розстріл. Усе єврейське населення, в абсолютній більшості старі, жінки та діти, з'явилися до вказаного місця збору, де усіх було розстріляно. За доповідями військовополонених, німці прибулих євреїв роздягали, відбирали цінні речі, а тоді клали один на одного і одним пострілом вбивали кілька людей. Таким чином у Києві було розстріляно до 30 тисяч осіб євреїв.

У документі правильно вказано не все: євреїв не розстріляли на «вказаному місці збору». Хоча Лук'янівське кладовище досить близько до фактичного місця вбивств. Ба більше, приблизний підрахунок убитих – «до 30 000 осіб євреїв» – дивним чином майже збігається з підрахунком власне убивць: 33 771 вбитий за перші два дні.

Українське відділення НКВД подавало інформацію про вбивство київських євреїв із посиланням на «військовополонених», що могло означати як німців-полонених, так і колишніх радянських полонених, як-от Попов. Завдячуючи архівному документу, до якого ми зараз перейдемо, можна стверджувати, що звіт Попова, або його перероблена версія, все-таки дійшов до Москви.

Павел Судоплатов – офіцер НКВД високого рангу, відомий тим, що убив Євгена Коновальця (провідника ОУН) у Роттердамі у 1938 р. та організував вбивство Льва Троцького у Мехіко в 1940 р.²⁷ Коли Німеччина вторглася до Радянського Союзу, Судоплатов став керівником Особливої групи з радянського саботажу та тероризму на окупованих радянських територіях. 3 жовтня 1941 р. цю групу

²⁷ *Sudoplatov P., Sudoplatov A., Schechter J. L., Schechter L. P. Special Tasks: The Memoirs of an Unwanted Witness – A Soviet Spymaster.* – Boston: Little, Brown and Company, 1994. Пізніша книга, «на основі щоденників та магнітофонних записів (2260 сторінок)» А.П. Судоплатова та В.М. Зенкова взагалі не торкається звітів Судоплатова: *Судоплатов П. Разные дни тайной войны и дипломатии: 1941 год.* – Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 2001.

перейменували на 2-й відділ НКВД, а 18 січня 1942 р. – на 4-те Управління. Таким чином, Судоплатов керував тисячами оперативників цілком нового розвідувального управління. Воно чітко відрізнялося від радянської військової розвідки і нагадувало радше II відділ німецького Абверу або Управління спеціальних операцій Великої Британії²⁸.

14 грудня 1941 р. відділ Судоплатова уклав звіт із нацистських злодіянь. Він признався для Вячеслава Молотова, народного комісара із закордонних справ та заступника Сталіна у Раді народних комісарів. Друкований документ на 29 сторінках мав назву «Щодо звірств, грабунку мирного населення, насильства та безчинств німецьких окупантів на зайнятій противником території»²⁹. Документ претендує на «зведення фактів за агентурними донесеннями, повідомленнями партизанських загонів та за матеріалами опитування біженців з окупованої противником території». За традицією довоєнних звітів військової розвідки для Сталіна – переважно необроблені дані без натяку на інтерпретацію, – цей звіт не містив жодного аналізу³⁰. Більшість інформації стосується регіонів РСФСР, але десь третина, 72 «факти» –Української РСР.

Пункти 28, 29 та 30 української частини безсумнівно походять із записки Попова. Його ім'я згадано у першому з них, а лапки підтверджують цитування його слів. Пункт 28 передає короткий опис примусових маршів військовополонених із тексту Попова, але змінює цей опис. У записці 4 грудня Попов зазначає: «На шляху жінки

²⁸ *Birstein V. J.* SMERSH: Stalin's Secret Weapon. Soviet Military Counterintelligence in WWII. – London: Biteback Publishing, 2011. – P. 146; *Stephan R. W.* Stalin's Secret War: Soviet Counterintelligence against the Nazis, 1941–1945. – Lawrence: University Press of Kansas, 2004. – P. 206–207.

²⁹ Судоплатов, начальник 2-го отдела НКВД УССР, «О зверствах, грабеже мирного населения и бесчинствах немецких оккупантов на занятой противником территории», 14 декабря 1941 // Архив внешней политики Российской Федерации (АВПРФ), ф. 6 [секретариат Молотова], оп. 4, папка 7, пор. № 73, лл. 70–98; копія з: USHMM Archives, RG-22.009M (01.10).

³⁰ Про довоєнну розвідку див.: *Rosenfeldt N. E.* The “Special” World: Stalin's Power Apparatus and the Soviet System's Secret Structure of Communication. – Copenhagen: Museum Tusulanum Press, 2009. – Т. 1. – P. 538. Про Україну див.: *Подкуп Р., Ченцов В.* Документы органов государственной безопасности УССР 1920 – 1930-х годов: источниковедческий анализ. – Тернопіль, Україна: Національна академія наук України. Інститут історії України; Отдел по разработке архивов ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, 2010, також доступне: <http://www.history.org.ua/index.php?litera&id=5698&navStart=139>.

стояли натовпами та кидали сухарі полоненим. Полонених на кожний сухар накидалися по 50 люд. Конвоїри німці в той час натовп людей розганяли прикладами гвинтівок та кололи штиками в зади». Але Судоплатов (або якийсь із його службовців) певно вирішив, що опис надто м'який, і додав, що «німці у натовп кидали гранати, вибухом яких було вбито багатьох людей». Дату подій – 6 жовтня – також вгадали.

Пункт 29 звіту Судоплатова описує вбивство у Бабиному Яру, хоча й опускає усі згадки про яр – Бабин чи інший – та переносить події до єврейського кладовища та рову. Документ також неясно подає інформацію про засипання масових могил, згадуючи про залучення в'язнів до «земляних робіт» і про *німців*, котрі засипали трупи піском:

В останніх числах вересня, протягом кількох днів на єврейському кладовищі у м. Києві німцями було розстріляно велику кількість євреїв, зібраних з усіх кінців міста. Перед розстрілом їх усіх роздягнули наголо та побили. Серед розстріляних було багато жінок та дітей різного віку. Розстріл проходив на очах в ув'язнених, котрих під страхом смертної кари пригнали на кладовище для земляних робіт. Перед розстрілом відібрали групу євреїв, змусили їх лягти на дно рову обличчям донизу та розстрілювали з автоматів; потім розстріляних німці трохи прикидали землею, на їхнє місце другим ярусом вкладали наступну партію євреїв та знову розстрілювали з автоматів. З числа розстріляних піднявся хлопчик років 12-ти і закричав, що він не єврей, а українець, і в цей час протирав очі, засипані піском, до нього підскочив німець-автоматник і дав чергу прямо в очі хлопчика.

Малоймовірно, що для цього опису Судоплатов і його люди використовували додаткові джерела. Можна припустити, що історія про закривавленого хлопчика, котрий встає серед убитих та потім теж гине, походить із записки Попова. Також варто згадати, що у записці жертва ніяк не згадує про своє українське походження.

Пункт 30 у Судоплатова стосується п'яти сотень євреїв, приведених у табір на Керосинній вулиці; цього разу єврейське походження ув'язнених вказано. Але, на відміну від записки, звіт додає, що їм заборонили стояти (це була стандартна німецька практика), та вказує, що подія трапилася 1 або 2 жовтня. До того ж, Судоплатов вирішив не подавати жодних підрахунків кількості загиблих;

можливо, він вважав цифру у 80 тисяч із записки Попова ненадійною. Цифру, подану його українським колегою Савченко, – «до 30 000» – також не згадано.

Отже, Судоплатов у звіті використовує свідчення Попова, але (а) пропускає згадки про яр, пишучи лише про цвинтар і рів; (б) додає гранати як вигаданий німцями метод убивства; (в) вигадує дати (маршу полонених і розстрілів у рові); та (г) додає, що єврейським арештантам забороняли стояти. Зрештою, можемо зробити висновок, що цей звіт радянської розвідки (так само, як і стаття в «Комсомольской правде» від 10 грудня) багато в чому змінює – та навіть і перекручує – оригінальне джерело. Це тим більше дивно, якщо згадати, що звіт готували особисто для Сталіна. Здається, що НКВД віддавало перевагу яскравості фактів перед точністю. Хоча це й не пояснює, чому, власне, яр не було згадано.

Радянські державні повідомлення

25 грудня 1941 р. повідомлення від Радянського інформаційного бюро станом на ранок 24 грудня 1941 р. подало таку інформацію: «Радянський громадянин Панов Алексей Нікітовіч, котрий втік з фашистського табору військовополонених, розкажує: “У таборі, що розташований на Керосинній вулиці в м. Києві, я пробув з 29 вересня по 10 жовтня 1941 року. За весь цей час я, як і інші ув’язнені, отримав 20 грамів соленої комси та 6 казанків води з додаванням тухлої муки. Ми пили з пожежних бочок, де була зіпсована вода. Німці змушували нас працювати по 14–16 годин, били палицями. Тих, хто заслаб і був не в стані працювати, фашистські нелюди безжально розстрілювали”»³¹.

Ця цитата безперечно належить Попову, хоча його прізвище свідомо або випадково змінено. Кілька деталей у цитаті відрізняються від оригінальної записки Попова (прибуття 29 вересня, солоня риба, вода з протипожежної бочки); певно вони взяті зі звіту Судоплатова. Він також не згадував нічого про тривалість робочих годин – мабуть, Інформбюро їх просто вигадало. Натомість, відповідно до нової політики кінця 1941 р., бюро не згадує про євреїв. Також не бачимо нічого про вбивство на околицях міста. Не виключено, що це вида-

³¹ От Советского Информбюро: утреннее сообщение 24 декабря // *Правда*. – 1941. – 25 декабря; також у: *Известия*. – 1941. – 25 декабря.

лив сам Сталін: є свідчення, що він власноруч змінював інші повідомлення бюро, а також газетні статті про злочини ворога³².

Комісар із закордонних справ Молотов надіслав кілька «нот» до країн, з якими Радянський Союз мав дипломатичні відносини. Їх надрукували у радянських ЗМІ та зачитували у радіопередачах. Нота від 6 січня 1942 р. стосувалася випадків «повсюдних пограбувань, розорення населення та жахливих звірств». На відміну від нової редакційної політики Інформбюро, повідомлення для закордонної аудиторії зазначало, що німецькі масові убивства – «криваві страти особливо спрямовані проти беззбройних та беззахисних євреїв з трудящих». Там також згадано Київ: «Страшну різанину та погроми зчинили німецькі загарбники в українській столиці – Києві. За декілька днів німецькі бандити вбили та розтерзали 52 тисячі чоловіків та жінок, старих і дітей, безжалісно розправляючись з усіма українцями, росіянами, євреями, які будь-чим виявляли свою відданість Радянській владі».

Далі нота вказує на «радянських громадян, котрі вирвалися з Києва» і стали свідками одного з масових розстрілів:

[Втікачі] описують вражаючу картину однієї з таких масових страт: на єврейському кладовищі м. Києва було зібрано велику кількість євреїв, у тому числі жінок і дітей різного віку; перед розстрілом усіх роздягнули наголо та побили; першу відібрану для розстрілу групу змусили лягти на дно рову, обличчям донизу, та розстрілювали з автоматів; потім розстріляних німці трохи прикидали землею, на їхнє місце другим ярусом вкладали наступну партію страчуваних та знову розстрілювали з автоматів³³.

³² Стосовно редакційної політики Бюро щодо євреїв див.: *Berkhoff K. C. Motherland in Danger.* – Р. 140–41, 150, 163–164. Про внесення особисто Сталіним правок до текстів про злочини нацистів див.: *Ibid.* – Р. 127, 141, 142–143.

³³ Нота Народного комиссара иностранных дел тов. В. М. Молотова. О повсеместных грабежах, разорении населения и чудовищных зверствах германских властей на захваченных ими советских территориях // *Правда.* – 1942. – 7 января. Неправильний переклад з'явився у: *Soviet War News.* – 1942. – No. 153 (8 January); був передрукований у: *Soviet Government Statements on Nazi Atrocities.* – London and New York: Hutchinson & Co., [1946]. – Р. 22. Частина про Київ не надто відрізняється у чорновому варіанті, крім третього речення: «Окупантам було достатньо дізнатися, що той чи інший мирний мешканець Києва був членом якоїсь радянської добровільної соціальної організації, або просто активістом..., щоб піддати його жахливій страті». У чернетці це викреслено і з остаточної версії теж вилучено. АВПРФ, ф. 6, оп. 4, пор. з № 63, папка 6, л. 49, копія з: USHMM, RG-22.009M (03.01).

Отже, в той час як Інформбюро свідомо применшувало спрямованість злочинів саме на євреїв, Молотов на диво відвертий щодо цього у згаданому повідомленні, очевидно зі згоди Сталіна. При цьому немає згадок про яр і роль радянських військовополонених. Унаслідок читачу зовсім не зрозуміло, як хтось взагалі міг бачити ці розстріли. Оповідь Молотова про Бабин Яр напевне базується на звіті Судоплатова, котрий, своєю чергою, як нам відомо, склали на основі свідчення, записаного за чотири тижні до цього зі слів Алексея Попова, колишнього в'язня німців.

Висновки

Записки Марьомухі та Попова від листопада і грудня 1941 р. надають інформацію, що частково підтверджує і розширює наші знання про вбивство київських євреїв. Марьомуха розповідає про факти розстрілів людей на вулицях ще до вбивства у Бабиному Яру та про тіла, які лишали просто неба із написами над ними про звинувачення розстріляних у нещодавніх вибухах у місті та означенням їх як євреїв. Попов згадує, що він бачив під час основного акту вбивства, та додає опис, начебто зі слів іншої людини, про розстріли євреїв у протитанковому рову. В'язні мали присипати тіла жертв землею не лише після закінчення страти, а й між залпами. Однак під великим питанням (оскільки не підтверджена жодними іншими джерелами) лишається розповідь Марьомухі про вбивство 100 євреїв у ямі за допомогою вибухівки. Однак не виключено, що ця подія мала місце: неважко уявити подібне звірство як частину нацистської помсти за підрив штабу комендатури. Окрім цього пункту, встановити правдивість свідчень Марьомухі та Попова хоч і складно, але цілком можливо, – це демонструють додаткові докази, залучені в цій статті. Їхні свідчення дають змогу припустити принаймні те, що в окупованому Києві свідки могли дізнатися досить багато про акти вбивства євреїв.

Інший висновок полягає в тому, що можемо відстежити дані зі свідчень Марьомухі та Попова в наступних повідомленнях радянської розвідки та преси. Дуже широко радянська преса використала інформацію від Попова, до того ж надзвичайно оперативно – вже упродовж тижня. А отже, можемо відстежити джерело першої радянської публікації про Бабин Яр. Однак у процесі використання

редактори або цензори частково зтирали єврейське походження жертв та, здається, вигадували дати та імена. Повідомлення про розстріл біля рову також дійшло до Сталіна у спеціальному секретному звіті, але було вилучено інформацію про роль радянських військовополонених. Заступник Сталіна Молотов потім переказав світові саме цю версію подій.

Однак маємо і багато відкритих питань. Невідомо, яким чином оригінальні рукописи свідчень дійшли на самий верх радянської партійної та державної машини. Нам доступні архівні копії з київського архіву, але де саме в Росії зберігаються інші копії, надіслані до відділу кадрів українського НКВД та використані під час підготовки газетних статей і звітів розвідки? Марьомуха пережив війну: у квітні 1945 р. його нагородили орденом Червоної Зірки за успішне виконання державних завдань³⁴. Міністерство оборони Російської Федерації опублікувало онлайн дані про «захисників Батьківщини, котрі загинули або зникли безвісти в роки Великої Вітчизняної війни, а також у повоєнний період». Там бачимо кількох Алексєїв Нікітовічів Попових, але жоден із них не підходить за описом до згаданого у цій статті³⁵. Малоімовірно, що він міг безслідно зникнути після звітування перед НКВД. Якщо ж він після подання свідчення вступив до Червоної армії, чи міг він пережити майже чотири роки брутальної війни? Він потрапив у полон до німців і знищив свій партійний квиток, таким чином скоївши – зі сталінського погляду – два страшні гріхи. Чи покарали його за це?

*Переклад з англійської
Віталія Боброва*

³⁴ ОУН і УПА в 1945 році: Збірник документів і матеріалів / Ред. Н.В. Боряк, О.М. Веселова, В. М. Даниленко, С.В. Кульчицький: У 2 ч. – Ч. 1. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. – С. 344.

³⁵ Один із цих Алексєїв Нікітовічів Попових загинув у бою 12 січня 1944 р. та був похований у масовій могилі 2 лютого 1944 р. у селі Старосілля Смілянського району – того самого, де «наш» Попов служив у радянській міліції у червні 1941 р. Однак цей чоловік народився у Рязані, в Росії, де лишилася його вдова. Див. онлайн копії на сайті ОБД-Мемориал (Обобщенный банк данных), «Информация о захоронении»: <http://www.obd-memorial.ru/html/info.htm?id=84031306&page=5>; та «Информация из донесения о безвозвратных потерях»: <http://www.obd-memorial.ru/html/info.htm?id=53927072>. Попов із цієї статті також не згаданий у приватній базі даних «Электронная книга памяти Украины 1941–1945»: <http://www.memory-book.com.ua/>.